

ה"חפץ חיים" — הלכות והליכות

הרבה עסקו היסטוריונים וחוקרים חילוניים לא-יהודיים בפרשת התהוותם של "קדושים", בעלי השפעה דתית ואישים חאריסמאטיים. מה הם החוקים, כביכול, שלפיהם אישיות דתית מסויימת חורגת מאלמוניותה ונעשית מוקד להתייחסות מיוחדת במינה? חוקרי תולדות הדתות מאומות העולם שעסקו בדמותם של מייסדי כיתות דתיות או סתם "נזירים" או "קדושים", קובעים שישנם גורמים פסיכולוגיים וחברתיים הפועלים ביצירת דמותו של "צדיק" או "איש א-להים" על כגון דא נאמר: הם בדידן ואנן — בדידהו. כבר קבעו חז"ל כלל גדול הקובע בסופו של דבר את הופעת צדיק הדור: "ראה הקדוש-ברוך-הוא שצדיקים מועטים, עמד ושתלם בכל דור ודור שנאמר 'כי לה' מצוקי ארץ וישת עליהם תבל' (סוכה לא, ב). מהצדיקים המועטים שנשתל בדור שלפנינו ונשאר צדיק דורו ולדורות היה רבי ישראל מאיר הכהן, איש ראדין זצ"ל, שנפטר לפני ארבעים שנה ושלפני מאה שנה בדיוק הופיע ספרו המפורסם בכל תפוצות ישראל "חפץ חיים".¹

הוא הגיע אל רום המעלות בסולם הציבוריות הדתית בתפוצות ישראל במזרח ובמערב אירופה, לא בזכות השתייכותו לגאוני הדור ואפילו לאוו-דוקא בזכות תורתו ולמדנותו. הוא אמנם כתב כל ימיו, חיבר הרבה ספרים. כמה מחיבוריו כגון "משנה ברורה"² נעשו ספרים שימושיים-קלאסיים בספרות התורנית, ביחוד במקצוע ההוראה והפסקנות.³ אך קשה לומר שלומדים מובהקים ובני ישיבה נזקקים לספריו במקצוע מחשבת ההלכה, כלספרי בני-דורו רבי חיים הלוי איש בריסק או רבי שמעון שקופ, איש טלז. גם הוא ידע לפלפל בענייני הלכה, אבל בעיקר הוא מייסד דבריו על דין ומשפט ואיסור והיתר הנלמדות על פי דרכי הפשט.

- 1 הוצאה ראשונה, ווילנא תרל"ג, בעלום שם המחבר, ולכן נקרא בשם "חפץ חיים".
- 2 הוצאה ראשונה, ווארשה תרמ"ח. הספר נתקבל כספר שימושי פופולארי שעד היום קובעים יהודים שיעורים בו בבתי כנסיות.
- 3 בן דורו, גם הוא אישיות חאריסמאטית, רבי אברהם ישעיהו קארליץ, ה"חזון איש" כותב: "דברי המשנה ברורה היא הוראה מקוימת כמו מפני סנהדרין בלשכת הגזית" (קובץ אגרות, חלק ב, כז).

הוא גם לא קבע דפוסי-מחשבה במוסר היהדות כרבי ישראל סאלאנטר זצ"ל, מיסדה של תנועת המוסר הליטאית, וודאי שלא היה בו מן ההעזה המחשבתית המהפכנית הדתית, והמתניחות של גאולה ומשיחיות כבן דורו הראי"ה קוק זצ"ל. רשאים אנו לומר שהוא לא היה הוגה דעות אלא מורה הלכות, ובעיקר מורה הליכות וארחות-חיים. אם לא מכוח מעלתו כאחד מגאוני ההלכה המובהקים ואם לא כ"צדיק עושה נפלאות"⁴ על כרחנו נאמר כי סוד גדולתו טמון באישיותו. כוחו והשפעתו בייצוג המושלם שהוא הציג לפני העולם הדתי היהודי הוא חי כולו בעולם אבותיו. חריפותו ולמדנותו דרו בכפיפה אחת עם נאיביות פשוטה ואמונה בלתי-פרובלימטית. במידותיו קיפל את כל סולם הערכים המסורתי, ממידת הזהירות ודרך הנקיות והטהרה עד לקדושה.

א

רבי ישראל מאיר הכהן, שנולד בשנת תקצ"ה (1835) בעיירה ליטאית פולנית⁵ היה בן להורים עניים שלא עשרות דורות של אבות רבנים וגדולי תורה קדמו לו במשפחה, אלא הוא גופו צמח מן הקרקע העממי ועלה למלכות התורה. לא עמדו לו כוחות שכליים מעודנים, מלוטשים, ולא זכות אבות או עושר. הוא גדל בסביבה של מחסור ואצילות. בילדותו לקחו אביו ללמוד בעיר וילנא, אבל הוא נשאר בן העיירה והעיירה טבעה את חותמה על חייו. העיר הגדולה לעולם לא תתן לנפש מתרשמת את העושר אשר תנחיל לה העיירה. בצירופם הפשוטים של החיים החדגוונים נראית ביותר בהירות אמת-החיים. כבר בסיפורים על ימי ילדותו שנעטרו סביב אישיותו של הצדיק לעתיד, נראה שהאטמוספירה של העיירה הקטנה השפיעה עליו ביותר. הגילוי הרב שבחיי העיירה, המגע בין אנשיה שימשו מקור של קטנות ומריבות, אבל גם מעין לא אכזב של קירבת-נפש והשתתפות בצער. ושתי מראות אלו ספג לתוכו הנער התמים והירא שמים, שחונן ברגישות לעוול וברגישות לחסד ולרחמים. הוא ראה את האכזריות ואת החסד, את הנאמנות וגם את המעל בעם ואת עלבון האדם הקטן, — לאור התורה והיראת שמים הטבעית שהתחנך בה.

המפליא ביותר בסיפורים ואגדות על ילדותו הוא רגש הרחמים לסובל ונדכה הנאבק על קיומו,⁶ לאביון הדל שמתעללים בו. רחמים לעז הרעבה, אפילו

4 ראה הרב ד. כץ "תנועת המוסר", ת"א תשי"ז, חלק ג, עמ' 175: פעם ביקשו חסידים

את ר' ליב בנו של החפץ חיים שיספר להם מופתים מאביו. ענה להם: ההבדל בין אבי לבין צדיקים אחרים שהם מגלים מופתים שהקב"ה גוזר גזירה הם מבטלים, ואילו רבי ישראל מאיר גילה מופת שהוא קיים מה שהקב"ה גוזר. וזהו המופת הכי גדול.

5 זיטל, מחוז גרודנה. אביו ר' אריה זאב היה חנווני, שבצעירותו למד בישבת וולוז'ין.

6 הסיפורים על ר' ישראל מאיר שונים לחלוטין מן הסיפורים הידועים על גדולי החסידות, שהיסוד האגדי-פאנטאסטי חזק בהם. הם סיפורים ריאליים התואמים לדמותו המוסרית. לדוגמה הסיפור מימי ילדותו: בעיירתו חי שואב מים שלא היה פיקח ביותר והילדים התבדחו על חשבונו. בערבי החורף לאחר שגמר עבודתו היה משאיר את דליו על יד

לכלב הנעזב מבעליו ורחמים לעיירה הבודדת בין הגויים. יחד עם הרחמים היתה טבועה בו בתוך יישותו אמונה ישרה וטבעית של "תורת חיים ואהבת חסד", תמימות נשגבה ואמת גדולה שבפשטות שהולידה דתיות בריאה. אין פלא, איפוא, כשהופיע ספרו הראשון, בעלום שמו, והוא אברך צעיר, הרגישו חכמי הדור בו משהו מסגולת בעלי-מוסר עבריים ראשונים. כאחד תם מימים קדמונים הטיף אמריו וספרו ראשיתו יראת ה' תמימה, טהרה מוסרית, ואחריתו — שלוות נפש, תמימות קדושה.

רבי ישראל מאיר לא היה בעל מסתורין, לא חתר אל חופים נעלמים ובמופלא לא זרש. כגדולי המוסר הראשונים לא עסק בבעיות העקרוניות, העיוניות של המוסר. עניינו המרכזי היה בהדרכה המוסרית-דתית מעשית ולא בתורות ותפיסות-עולם מיטאפיסיות. האידיאל שלו לא היתה גאולת העולם על ידי עולם למעלה ממנו אלא על ידי עצמו, על ידי הסתגלות המציאות המוחשית להווייה האידיאלית של ההלכה. בתפיסתו ההלכית היה אכסטורי ביותר. פניו מוסבות היו כלפי העם. התורה היא קניינה של העם מראשי העם, שופטיו ושוטריה עד חוטבי עציו ושואבי מימיו, כולם חייבים להיות על פי התורה ואין האידיאלים של חיי עולם רשות היחיד של בני עלייה, בעלי אוסטריוזם דתי. "כתר תורה הרי הוא מונח ועומד לכל ישראל".⁷

מגמת ספריו היתה מכוונת בעיקר אל החיים המעשיים. המחבר רצה לתת לאדם היהודי עצה והנהגה שידע איך להתנהג בחיים, כדי שלא יבא לידי חטא ועון וכדי להקל מעליו ענשו הנצחי ולזכותו בחיי עולם הבא, הוא לא התעניין כלל בצירופים מחשבתיים והגותיים אלא לגופם של הדינים. הוא העדיף להחזיק בפשטות הלכית. ממשותו של הציות לתורה, ולא פירושה התיאולוגי, היא שמהווה את סימן-ההיכר של היהדות. התורה היא הנכס המיוחד של היהדות: ליבה ומקור-חיותה.

המסקנה העולה מקריאה בספריו הוא כי יהדות היא ביסודה של דבר הלכית ולא תיאולוגית: לא אורתודוקסיה אלא אורתופרכסייה (קובץ נהגים). אם לנקוט מונח שנקט על ידי הוגי דעות נוצריים,⁸ כדי להביע נקודת-מבט זו — היא פ א ז - ה ל כ י ת .

ב

רבי ישראל מאיר ראה והנה בשום מין וסוג של הלכות ודינים אין המרחק בין המדרש והמעשה, ידיעת ההלכה וקיומה, כל כך גדול כמו בהלכות הלב והנפש.

הבאר, והיו השוכבים ממלאים אותם מים וכמשך הלילה היו נקפאים וכשחזר בבוקר אל דליו היו הילדים הקונדסים שוחקים על משבתו. לא יכול היה ישראל מאיר הקטן לראות בצערו של שואב המים העני והתמים והיה בא בחשאי ושופך את המים (ראה ספר "החפץ חיים" מאת הרב מ. מ. ישר, חלק א, עמ' קיב, תל אביב תשי"א).

7 יד החזקה, הלכות תלמוד תורה ג, א, וראה במסתו של הרב י. ד. סולובייצק "איש ההלכה".
8 ראה פרופסור ד. ו. דייויס "תורה ודוגמה" בירחון "תפוצות" על הדיאלוג היהודי נוצרי, ניסן תשכ"ט.

הלכות ציצית ותפילין, כשר וטריפה, עירובין ומוקצה, כל יהודי חרד לדבר ה' מקיימן: טליתו מצויינת, פארו חבוש עליו, בשר פיגול לא יבוא לתוך פיו, חצירו מעורב ובמוקצה לא יערב לגעת; ולא רק שהוא מקיימן אלא שהוא מהדר בהם. בתמימותו לא הבין איך מזלזלים בני ישראל בדברים העומדים ברומה של ההלכה: אונאה ותרמית, לשון הרע ומוציא שם רע, כעס ומחלוקת, התכבדות בקלון חבירו ועושה שכר שכיר? והלא הם "איסורים מדאורייתא", והלא נענשים עליהם בשלילת עולם הבא?

איך קרה — שאל לעצמו, — והמהדרים והמדקדקים בכל "מצא כתוב", בכל קוץ ותג שבאחרונים, אינם נזהרים ואינם מקדישים אפילו עיקרי עיקרים של הלכות בין אדם לחבירו, ואפילו כתובים הם בפירוש ומפורש בתורה: "המלבין פני חבירו ברבים", "המתייחר כאילו עובד עבודה זרה", "המליץ שכר שכיר כאילו הוא נוטל נשמתו". למה יגרע חלקם להיות שווה בשווה ממש עם דיני בשר בחלב, טיפות דם וחלב, כלום העובר עליהם אינו עבריון?

רבי ישראל מאיר גמר בלבו להשיב למקצוע הלכי מוונח זה על ידי הלמדנים את מקומו הליגיטימי בספרות ההלכה. הוא התחיל לחבר הלכות למידות, נורמות לדרכי הלב. ספריו "אהבת חסד"⁹ "שמירת הלשון", ושאר הקונטרסים¹⁰ מהווים מין שולחן ערוך חדש המבוסס על שני התלמודים, הרמב"ם, ראשוני ואחרוני הפוסקים, עם פרקים וסעיפי-סעיפים — היוצאים להראות שאדם מישראל החי על פי ההלכה — גאולה תהיה לו.

תורת המוסר של "חפץ חיים" אינה מסתפקת בכללים של אהבת הבריות אלא הוא מגלה את ידיעתו בכמה הלכות מפורטות של גופי החיים. נפלא עד כמה ידע את חיי היום-יום עם כל נכליהם ומזימותיהם, ועד כמה ידע לחדור לכל ענפי המסחר והמלאכה ויחד עם זה ידע לשמור על חיי תום וטוהר. "נדמה בעיני האדם שאיסור גניבה לא ייקרא עד שגונב מכיסו של חבירו או חטף זה

גול, ונשתכחה תורת האונאה עד שיקראו לזה חריצות והשתדלות"¹¹.

ספרו "אהבת חסד". דיינו להזכיר את הכותרות של הדברים המגובשים ב"חבור זה המיוסד על כל ענייני החסד"¹². בשולחן ערוך אין כמעט זכר להלכות אלו. "חפץ חיים" קיבץ את כל הפירושים המפורזים בתלמוד וספרי הראשונים והאחרונים וסידרם להלכות מחוטבות ומגובשות: מצוות הלוואה, דיני תשלומי שכיר בזמנו, גמילות חסדים, צדקה, בקור חולים, הכנסת אורחים וכו' וכו'. "גמילות חסדים" — לא כנדבה וכמתנה אלא כחובה יורידית, כמשפט גמור. הכנסת אורחים — לכאורה דבר "קטן" ואגדי. קדימה לקבלת פני הולך ועובד, פני זר, דווקא על הקבלת פני שכינה,¹³ אולם בספרו זהו "דין" שהוא קובע לו מקום בקודכס ההלכי.

"גמילות חסדים" — 'עולם חסד יבנה' — "הבורא ברא את בריותיו כשהן חסרות. לכל אדם חסרון משלו, וזה גורם שיהיה האדם תלוי בחבירו. נמצא

9 ווארשה תרמ"ט.

10 "זכור למרים", תרנ"א, "חומת הדת", פיעטרקוב תרס"ז.

11 "שמירת הלשון", ווארשה תרל"ז, קונטרס "שפת תמים", עמ' פה.

12 ווארשה תרמ"ט.

13 שבת ככו, א.

שכל אחד משלים חבירו וחיותו של כל אחד תלוי בחבירו¹⁴. "צדקה" — רבו כמו רבו הפרקים המוקדשים להלכה זו, והם מפוזרים בספרות התלמודית, וקשה להוסיף עליהם. בכל זאת מתגלה בספרו נימה חדשה. "ולא אמרו חיך קודמין אלא בקיתון אחד של מים, אבל לא שיהא עשרו קודם לחיי חבירו, זה לא מצינו"¹⁵. "תשלומי שכר שכיר בזמנו" — "הרבה אנשים המקיימים את שאר המצוות כדת וכהלכה והמצווה הזאת של תשלומי שכר שכיר בזמנו רפויה בידם בעוונותינו הרבים... וכמו שכל אחד מישראל מזדרז לקיים מצוות התורה התלויים בזמן כשופר וסוכה ולולב, ואלו במצוות זו שהיא גם כן מצוות עשה והוסיפה התורה גם כמה לאויון, בענין זה מתגבר היצר"¹⁶.

"הכנסת אורחים" — "כשיבואו אורחים לביתו של אדם יקבלם בסבר פנים יפות וישים מיד לפניהם לאכול ויתן להם בפנים צהובות ולא בפנים זועפות... ובשעת האוכל יראה עצמו כמצטער על שאינו יכול להשיג יותר. ואם לינם אצלו ישכיבם במיטב מטותיו, כי גדולה מנוחת עיף בהיותו שוכב. ויאמר בלבו אלו הייתי אני מתארח אצל זה בוודאי הייתי רוצה שיכבדני ושיאכילני ויתן לי לינה טובה... יקיים בעת צאתם מצוות לווייה... וכבר נהגו בכל ישראל לעשות חברה הכנסת אורחים ואשרי חלקם המחזיקים המצווה זו"¹⁷.

הלכות מאוששות בתוך המסגרת הנורמטיבית של ההלכה, והמסקנה: אין פולחן דתי מועיל כלום אם דיני הצדק ועקרוניו מתחללים. עושק שכר שכיר או אונאה במסחר ותגרנות מעכבים תפילתו של אדם מלהתקבל במרומים. צער עניים וחלישות דעתם של אביונים שקולים כנגד כמה מצוות. אם אדם חוטא נגד חבירו אין תשובה ולא יום הכיפורים מכפרים עד שירצה את חבירו.

מדת הביקורת החברתית של ה"חפץ חיים" אינה מעולפת בסודות ורעיונות מופשטים נשגבים, אלא היא מקיפה ושלמה ומוסדת על השקפה פשוטה ונאיבית, אבל ברורה ועקבית לכל תוצאותיה וקרובה אל החיים ואל המציאות. תורה זו אינה מלאה חומרות שרוב בני הציבור אינם יכולים לעמוד בהן, אלא היא תורת חיים והיא חוזרת רק על מה שהורו הקדמונים ומוסברת בנימוקים חברתיים ריאליים. אמרו חז"ל: "אל תדין את חבירך עד שתגיע למקומו —

14 "אהבת חסד", פתיחה לגמילות חסדים.

15 שם עמ' כז.

16 שם, פתיחה לתשלומי שכר שכיר.

17 שם, חלק שלישי הכנסת אורחים פ"ב. וראה "מכתבי החפץ חיים" לבנו ר' אריה ליב קאגאן המספר, שהחפץ חיים בעצמו היה מטפל באורחים, מציע להם המטה. פעם התארח אצלו רב אחד ור' ישראל מאיר ניגש להציע לו מטתו לא רצה הרב שמארחו יטריח. אמר לו הר"ם: כלום תרשה לי להניח את התפילין במקומך? ולמה יגרע מצוות הכנסת אורחים מהנחת תפילין? וכן הוא פוסק להלכה שבטכות אם יורד גשם ראוי להמתין באכילה עד חצות לילה שמא יעבור הגשם, ויכול לאכול בסוכה, "אבל אם הזמין אצלו אורחים עניים והם תאבים לאכול ומצטערים, אין לו להמתין ואפשר שגם יש איסור בזה, שהרי העניים אינם מחוייבים לצאת כל הדעות" (משנה ברורה, סימן תרל"ט סעיף ה).

רוצה לומר למצבו, ואם יעשה האדם חשבון כזה תמיד, אז ידון לעולם את חבירו לכף זכות ויתן הצדק לחבירו".¹⁸

תורתו האלטרואיסטית ניתנת להגדירה בנוסח זה: אל נא תיגע בתחום המתחים את חיי זולתך. תחום זו הוא השדה של תנאי האושר והאפשרויות הפנימיות והחיצוניות. עקרונית אין זה אלא ביטוי אחר למה שהתלמוד קורא "גדול כבוד הבריות", וההומאניסטים קראום: עקרונות מוסר נצחיים וההתגשמות החיה של אהבת האדם.

ג

גולת הכותרת של ר' ישראל מאיר שעל ידה קנה לו שם עולם, הוא חיבורו הראשון "חפץ חיים", בלוויית חלקו השני "שמירת הלשון". גם בסוגיא זו לא חידש הרבה. קדמו לו בעלי מוסר וגדולי הלכה שעסקו בנושא זה.¹⁹ אולם הוא היה הראשון והיחיד שחיבר וסידר הלכות הדיבור של "המדברים". בהלכות קצובות ברורות ומאוששות²⁰ על ידי צמצום מדויק מהותי ותלפיות. שמירת הלשון נעשתה אצלו הכרה ותודעה של שמירת התורה, כיסוד עיקרי של ההלכה. "כאשר נדייק באמת בפרט הזה: לשון הרע ורכילות, נמצא שהם כוללים כמעט כל הלאווין והעשיון" — הוא כותב בפתיחה לספרו — ומסכם "שמי שאינו זהיר בדיבורו מקעקע את כל היסודות של אהבת הבריות ודרכי השלום ומהרס כל חלקה טובה שבאנושות".

ארנסט קאסירר בדברו על סוד תאומיותם של מיתוס ולשון בתודעה הקדמונית אינו מפריד בין מחשבה ללשון. לפי דעתו ההכרה עצמה משנה את הממשות והשפה בהשתדלה לבטא את הממשות ולכנותה בשמות משנה אותה. קאסירר מרבה לכתוב על כשרון הדיבור אשר לחי המדבר ונהפך לאדם למוקש, והוא קורא לזה "מחלת הלשון"²¹ וגם "רפואת הלשון". המיתוס קרא את סגולת הלשון מתנת-מרומים, אבל בהמשך הדורות כשנתגלה לאדם שהמלה המגית ששוב אין לה שליטה על הטבע, נתעלתה שוב על ידי הלוגוס (המאמר) שנעשה עיקרו של עולם ועיקרה של הדעת האנושות.

מובן מאליו ש"היהודי הפשוט" והמאמין הגדול מראדין לא עסק כלל בבעיות מדעיות של הלשון, כי אצלו מקורו האלהי של המוסר היה בבחינת מושכל ראשון. אבל דווקא משום שהמוסר על עיקריו ותכניו המפורטים, כפי שנתגבש בהלכה, הוא מוחלט ומוקדש, הגיע גם להנחות אנתרופולוגיות ופסיכולוגיות בדבר האפקט שיש ל"דיבור" ו"לשון" בחיי החברה.

רבי ישראל מאיר ראה מעשה ונזכר הלכה. מנקודת השקפתו הדתית המשקיפה על העולם העמיק בסוגיא זו של "מחלת הלשון". בימי נעוריו — סיפר — פרצה מחלוקת גדולה בעיירה ראדין בעניין מנוי רב, שהסעירה את כל הסביבה. מתוך חרחורי המריבה הזאת, שנמשכה כמה שנים, הצטבר אצלו חומר רב

18 חפץ חיים על מסכת אבות, לוקט מספריו, ירושלים תשכ"ב, פרק ב, ד.

19 לדוגמה "מרפא לשון" להגאון ר' רפאל מהמבורג, אלטונא תקס"א.

20 ראה להלן הערה 23.

21 ראה ספרו של ארנסט קאסירר "מסה על האדם" (תרגום עברי, עם עובד תל אביב, תשל"א).

מכל סוגי הדיבורים האסורים, והוא החליט לנצל חומר זה במלחמה לזהירות בלשון. הוא נטל עליו את המשימה להעמיד את העם על תקלה זו של לשון הרע לכל פרטיה וסעיפיה ולשם זה חיבר ספרו ונדד עמו בערים ועיירות במטרה אחת להראות שאיסור זה — לשון הרע — מקעקע כל יסודות התורה ודרכי שלום, ושהאדם לא יתקן את עולמו כל עוד לא ידע איך לשמור על הלשון. "עוד יש מעלה גדולה וקדושה המסתעף משמירת הלשון והוא מדת השלום כידוע, שעל ידי שמירת הלשון מסיר מעצמו קנאת אנשים וכל אחד יאהבנו ולא ידבר עליו מעולם והוא מדה במדה ונמצא שמביא שלום".²²

גם המערכת הגדולה בעניני שמירת הלשון נוצרה אצלו מלכתחילה בהשראת ההלכה. הוא אינו מטיף אלא קובע הלכות והליכות.²³ ראשית כל הוא ממחיש את ערכן של המלים. נסמכה שתיקה לדיבור כי היודע להתאפק ולשתוק כוחות חדשים נבראים בקרבו. "וצריך האדם לידע כי הדיבור הוא חביב מכל חביב, כי נזה נשלם לו צורת האדם... וכאשר נתבונן באמת נמצא שקיום מצוות לדון את חבירו לכף זכות ומידת שמירת הלשון תלוי בקיום מצוות עשה שלנו של ואהבת לרעך כמוך, שאם יאהוב את חבירו באמת בוודאי לא ידבר עליו לשון הרע".²⁴

מלבד ספריו וקונטרסיו על מבצע הזהירות בדיבור, שימש בעצמו כמופת חי ודוגמה לשיא ההשתלמות בנושא זה. ומעניין שלא היה בולם פיו וממעט בדיבור, אלא היה דווקא איש שיח, דרשן ומעורב עם הבריות. הוא לא היה אומן השתיקה כי אם אמן הדיבור. סח אחד ממקורביו שפעם עלה לו תוך שיחתו עם ר' ישראל מאיר לנגוע באישיותו של מי שהוא, כיוון שהרגיש בדבר אמר לו מיד: הלא ארבעים שנה עברו עלי מבלי שתקלוט אזני לשון הרע ואתה בא כעת להשמיע באזני דברים בגנות בן אדם.²⁵

כרוכה בכאן נקודה יסודית בדרכו ובמשנתו, והיא היעדרה של תחושה מועקה של חטא ואשמה. תורתו החברתית-מוסרית-הלכית, כפי שהראתי למעלה, לא היתה במונחים של דוגמה אלא במונחים של תורה. משמעות רבה נודעת לכן בתורתו שהיצר הרע הוא דחף ללא תנאי או מצב, כמו למשל החטא בתורת הנצרות. הטפתו המוסרית לא היתה לקויה בחיטוטים פנימיים יתירים ובהתעסקות יתירה במצפון והוא ממעט יחסית לענות את הנפש. משום כך התנגד לסגפנות ולתעניות. הוא היה אומר: יש אנשים אשר לשם התעלותם הרוחנית גוזרים על עצמם תעניות ומסגפים את גופם. אבל לוא השכילו היו

22 שמירת הלשון, שער הזכירה, פרק יא.

23 יפה הגדיר את הספר "חפץ חיים", הרב אי"ה קוק זצ"ל: "לא הלך בענין זה המכאיב את החוש לסגן את הדברים בצורה של הטפה מוסרית: כי אם העמיד הכל על יסוד ההלכה המאוששת" (בהספרו, "ההד", ירושלים, תשרי, תרצ"ד).

24 שמירת הלשון, פרק ה, עמ' יז.

25 בנידון זה טעה ש. רוזנפלד בייציגו את דמות החפץ חיים כדמות 'נלעגת' מוסרית, ובכתבו: "וכי יאמר האדם לשמוע בקול החפץ חיים' עליו לחדול מהשתמש בלשונו לגמרי ולהתהפך מ'מדבר' ל'דומם'" (ראה ספרו ר' ישראל סאלאנטר, הוצאת תושיה, ורשה תרע"א, עמ' 59). אין צריך לומר שאין סימן בספרי ר' ישראל מאיר על שתיקה מוחלטת.

מבינים שמוטב להם לאכול ולשתות, ובמקום שיקבלו עליהם תענית הדיבור, להסתייג מלשון הרע ורכילות והיתה נפשם מזדככת.²⁶ מומן לזמן היה ר' ישראל מאיר סר מדרך התפילה הסלולה והתפלל באופן ספונטני. וגם בתפילות שלו הוא ריאלי הוא מתפלל לאלהים על חיים מלאים, על בריאות הגוף והנפש. גם הוא תיקן תפילה מיוחדת על שמירת הלשון ש"נכון שיבקש בקשה זו בבוקר אחר התפילה וגם ממילא בזכירתו בפה יהיה לו דבר זה למזכרת שלא ילכד בהם" (= בלשון הרע ורכילות). נוסח תפילה זו גם היא אינה פרטית אלא רכיביה ומטבעות-לשונה הם צירופי חלקים מפסוקים ודינים. יסודות חידושים עיוניים או מסתוריים אין בתפילה זו: "רבנו של עולם! יהי רצון מלפניך אל רחום והנון שתזכני היום ובכל יום לשמור פי ולשוני לבלי להילכד בדיבורים אסורים, מעון לשון הרע כדכתיב 'לא תשא שמע שוא' שאסרה התורה לספר ולקבל. ואהיה זהיר מלדבר אפילו על איש יחידי וכל שכן מלדבר דלטוריא על כלל ישראל... ולהיות זהיר מאונאת דברים ומהלבנת פנים אפילו בשעת תוכחה וכן מלדבר דברי מחלוקת כדאיתא בגמרא שלא להחזיק במחלוקת... וזכני שלא לדבר כי אם דבר הצריך לעניני גופי או לנפשי."²⁷

ד

כאמור למעלה לא התכוון רבי ישראל מאיר לחבר חבורים או חידושים בתורה. מטרתו הראשית היתה הסברת העניין ההלכי או בירורו והארתו של לקח מוסרי אבל הוא יצר לו סגנון משלו שיש בו הטעם החריף של עממיות יהודית ושל בהירות ופשטות. דווקא הוא שויתר על הנורמה האסתטית ונתבע רק לזיקה של מקורות ההלכה יצר סגנון מיוחד במינו. לכאורה זהו סגנון הלכי הסמוך ונשען אל המקורות אבל אין בו אף קורטוב של מליצה, לא מקראית ולא מדרשית. זהו סגנון עצמאי מתון וקולע.

חסכון רב הוא נוהג באמצעי הביטוי ויש והוא מפליא בלקוניות של הכתוב. ביחוד משתמש הוא במשלים. מובן שהנמשל בהם הוא העיקר ולא המשל, אולם אופן הרצאתו את המשל מתרומם לידי פרוזה מעולה. בפסוקי התורה הוא מכניס רעיונות של בינת-חיים עמוקה ולשם זה הוא משתמש בסיפורים קצרים נאים ומענגים, הספוגים גם הומור בריא וטוב.

רבי משה אבן עזרא מונה שלוש מדות במשל: מלים מועטות, כוונה נכונה ודמיון יפה. שלשה סימנים אלה אנו מוצאים במשליו וסיפוריו. נשתמש בדוגמאות אחדות: איש אחד בא אל בעל הבית וחפץ לקבלו כמשרת בעסקיו. אמר לו בעל הבית כי יקבלו רק אם ימלא אחרי כל ההוראות שיתן לו. פעם נסע בעל הבית

26 שמירת הלשון, פרק ב. וראה גם "משנה ברורה", סימן תקע"א.

27 קונטרס "חובת השמירה" פולטבה, תרע"ח עמ' יד. וראה שם סעיפי סיכום כל ספריו בעניני שמירת הלשון: א. השומר פיו נקרא איש. ב. מביא עצמו לידי השפעה על אחרים. ג. זוכה לעשות שלום. ד. עון לשון הרע חמור מזנות. ה. נחשב לשותף בחורבן בית המקדש. ו. מאבד את התורה שרכש לו. ז. מביא עצמו לידי עניות. ח. מאבד עולמו לגמרי. ט. גורם מיתה, הרב והרג בעולם. י. כופר בעיקר.

לדרך רחוקה ומסר בידי משרתו אגרת כתובה מכל צדדיה ויצוהו למלא בדיוק כל הכתוב בה. כאשר חזר בעל הבית מדרכו הרחוקה שאל את משרתו אם מלא פקודותיו וענה המשרת: שתי פעמים ביום קראתי את האגרת ולא החסרתי אפילו אות אחת. — הוי סכל! — קרא בעל הבית: הלא כל האיגרת הזאת לא נתתי לך לקריאה גרידא, אלא שתדע מה לעשות ולא להזניח את עסקי. אוי ואבוי למשרתים כאלה!

הנמשל: אין השם יתברך זקוק כלל לשירותינו. הוא נתן לנו את תורתו רק שנדע איך להתנהג בחיים, אולם אנו בסכלותנו חושבים כי אנו יוצאים בקריאת האגרת — התורה — לבד ושוכחים כי כל התורה לא נתנה אלא להגיע על ידה לאהבת השם ואהבת הבריות.²⁸

נער אחד השכיר עצמו אצל אומן על חמש שנים עם מזונות ומלבושים כדי שילמד את המלאכה והתנה עמו הנער שאחרי חמש שנים אם ידע את המלאכה יקבל כל שבוע חצי רובל (= מטבע רוסית). אולם אחרי חמש שנים הוכרח בעל המלאכה לתת עבודה גם לאומנים אחרים ושילם להם שכרם ארבע רובל. טען הנער: למה אינך משלם לי כשאר אומנים, הלא מלאכתי אינה גרועה משלהם? אמר לו בעל המלאכה: כלום יכול אתה להידמות לאומנים הללו. הם לא אכלו משלי ולא השתמשו בכלי-אומנתי והכל משלהם. אולם אתה, אני למדתיך את המלאכה ואכלת משלי ואם אני משלם לך עוד, הרי זה די והותר.

וזהו המובן 'לך ה' חסד כי אתה משלם לאיש כמעשהו'. לכאורה איזה חסד זה אם הקב"ה משלם לאיש כמעשהו. אולם אם יתבונן האדם שהכל משל הקדוש ברוך הוא והוא הנותן לו היד לעשות מצוה, וגם הדעת וגם היכולת הכל משלו, ובכל זאת נותן לו שכר, כאילו כל המעשה היה שלו, 'לך החסד' זה הוא חסד חנם, אפילו אם משלם לו 'כמעשהו'.²⁹

גם ספריו על שמירת הלשון ספוגים משלים ריאליים מן המציאות. המספר לשון הרע על חבירו מעורר בדין של מעלה קטרוג על ישראל, מסביר ה"חפץ חיים" דבריו בדרך משל: למה הדבר דומה לאדם שיש לו בן יקר וילד שעשועים ואף שהוא רואה שאינו מתנהג כשורה, בכל זאת מחפה עליו אף אם הוא בעצמו מייסר אותו. ואם יבואו אנשים אחרים ויספרו לן מעוונות בנו בוודאי יכעוס עליהם. הנמשל מובן מאליו: ישראל אצל הקדוש ברוך הוא בבחינת בן יקר וילד שעשועים כנאמר בפסוק 'הבן יקר לי אפרים אם ילד שעשועים'.³⁰ ונמצא מי שדבר על בן ישראל רע, מעורר כעס הבורא.³¹

יהודי פשוט ותמים, יהודי בלי תסביכים, איש דת בלי קרע שבלב כך הגדירו את ה"חפץ חיים" חבריו ותלמידיו.³² ואכן לגבי איש אמונה והלכה זה אופיה החזק ההלכתי של היהדות לא היה נוח לחריפות תיאולוגית לעיונים מיטאפיסיים ולפיענוח של חידות. על לוחות לבו כתובים היו משני עבריהם שני חצאי הפסוק 'סור מרע — ועשה טוב', והם המהווים את יסוד היסודות של ספריו.

28 ראה פנינים יקרים, ילקוט משלים של החפץ חיים, שבתי שיינפלד, תל אביב תשי"ב.

29 אהבת חסד, פרק תשעי, עמ' כה.

30 ירמיהו לא.

31 שמירת הלשון, שער הזכירה פרק ב, עמ' כה.

32 ראה בהספרו של הרב קוק "ההדר" כ"ל.